

Staniszewski, Andrzej

"Geografia środowiska pisarskiego",
E. Aleksandrowska, [w:] "Problemy
literatury polskiej okresu
oświecenia", praca zbiorowa pod red.
Z. Golińskiego,
Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
1977 ; "Pisarze - generacje i rodowód
społeczny", E. Aleksandrowska, [w:]
"Słownik literatury polskiego
Oświecenia", pod red. T.
Kostkiewiczowej,
Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
1977 (...) : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 469-473

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

w Kościele, wobec wprowadzenia unii kościelnej oraz wobec wypierania języka polskiego z życia kościelnego (s. 159).

Jak każda szeroko zakrojona synteza, tak i ta monografia opiera się przede wszystkim na materiałach już publikowanych. Niesie to jednak niebezpieczeństwo uproszczeń i przejęcia pewnych nieścisłości. Przykładowo posługując się zachodnioniemieckim opracowaniem Walthera Hubatscha *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens* i przytaczając zdanie prezydenta prowincji Prusy Wschodnie Richthofena, że w 1902 roku na „117 parafii w dwujęzycznej części Mazur aż w 63 konfirmacja odbywa się w języku polskim, zaś w innych albo tylko po polsku, albo w obydwu językach, tzn. przemówienie konfirmacyjne po polsku, akt konfirmacji zaś w języku niemieckim” (ss. 162—163), autor powinien chyba jednak wspomnieć o tym, że w tym okresie już w żadnej mazurskiej parafii lekcje konfirmacji — a więc fakt dla tych rozważań najważniejszy — nie odbywały się w języku polskim.

Również za Hubatschem przyjęta data powstania ruchu gromadkarskiego — rok 1860 (s. 159) jest nieścisła. Skądinąd wiadomo, że gromadkarstwo na Mazurach rozwinęło się najpóźniej około 1848 roku, a na Pruskiej Litwie już na początku XIX wieku za sprawą tzw. „braci salzburskich”.

Wydaje się też że z pożytkiem można było wykorzystać dwie nie uwzględnione przez autora prace: R. Kammela *Die Muttersprache in der polnischen Verkündigung* i ks. J. Narzyńskiego *Z dziejów żywiołu polsko-ewangelickiego na Mazurach*. Można też było szerzej omówić rolę księży Gizewiusza i Mrongowiusza.

Zastrzeżenia te nie podważają jednak ogólnej oceny książki. Jest to cenna, potrzebna i co ważne — obiektywna pozycja.

Ryszard Otello

E. Aleksandrowska, *Geografia środowiska pisarskiego*, w: *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, seria druga, praca zbiorowa pod red. Z. Golińskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, ss. 217—338 + mapy;

E. Aleksandrowska, *Pisarze — generacje i rodowód społeczny*, w: *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, ss. 471—482;

Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 + mapy.

W obszernym studium z socjologii pisarstwa realizowała Zofia Florczak przed jedenastu laty podstawowe zasady statystyki historycznej, bez której nie obejdzie się dziś żaden badacz dziejów o ambicjach ogarnięcia perspektywicznie i syntetycznie tzw. zjawisk masowych. Praca Florczak miała na celu opisanie geografii środowiska pisarskiego wieku XVI, epoki wspaniałego rozkwitu kultury polskiej, ale bogaty materiał faktograficzny, zestawienia tabelaryczne i mapy, „karty geograficzne” i wykresy nadawały jej charakter interdyscyplinarny. Teraz otrzymaliśmy dwie wartościowe pozycje — poświęcone tym razem epoce Oświecenia — które powielają statystyczno-socjologiczno-historyczne metody zastosowane przez Florczak, a dotyczą geografii środo-

wiska pisarskiego na obszarze etnicznie polskim na przełomie XVIII i XIX wieku. Są to prace z pogranicza historii i teorii literatury — ciekawe dla historyka ze względu na zastosowane w nich metody badań. Jerzy Topolski wyznacza statystyce historycznej trzy podstawowe cele: „ustalenie faktów masowych głównie metodą szacunkową; nasuwanie pomysłów co do zależności przyczynowych między faktami oraz ustalanie tzw. praw statystycznych; umożliwienie lub ułatwienie opisu faktów występujących masowo”¹.

Z kolei Andrzej Mencwel stawia przed socjologią literatury następujące zadania: „zrozumieć dzieło w języku socjologii to tyle, co zinterpretować je jako interakcję wszystkich składników społeczności literackiej. Na nią zaś składają się: najpierw publiczność literacka, stanowiąca wyodrębnioną część społeczeństwa, uczestnicząca aktywnie w danej instytucji literatury; następnie swoiste literackie środki produkcji, to znaczy aparat wydawniczy i system rozpowszechniania; dalej narzędzie kontroli zinstytucjonalizowane w postaci propagandy, krytyki i cenzury. Wewnątrz tak pojętej społeczności literackiej, do której należą twórcy, wydawcy, propagandyści, cenzorzy, księgarze i czytelnicy, istnieją również swoiste formy skupienia społecznego, które określa się zwyczajowym mianem życia literackiego”². Ta nowoczesna metodologia zastosowana do badania dzieł regionów szczególnie nas interesujących może przynieść ciekawe wyniki.

Zestawienie obu prac nie jest przypadkowe. Ponieważ interesuje nas głównie udział Warmii i Mazur (w epokach Odrodzenia i Oświecenia wspólność tych regionów nie istnieje), Powiśla, Pomorza, Wielkopolski, Śląska w kulturze duchowej dwóch — przedzielonych okresem baroku — epok, w omówieniu zwrócić uwagę przede wszystkim na socjologiczno-historyczną charakterystykę wymienionych regionów, jaką odnajdujemy w pracach Florczak i Aleksandrowskiej. W XVI wieku na ziemi pruskiej i Śląsku nastąpił autentyczny rozwój kultury i nauki — ową przynoszącą korzyść całej Rzeczypospolitej dynamikę chronologiczną widać wyraźnie na mapach i „kartach geograficznych” Zofii Florczak. Natomiast z obserwacji oświeceniowych generacji metrykalnych, rozmieszczonych w wymienionych regionach, historyk literatury i badacz dzieł wyciągnie wnioski zgoda odmiennej treści, że nastąpiło szybkie zahamowanie urodzin pisarzy na ziemiach zajętych przez Prusy w roku 1772 (Pomorze i Warmia), „gdzie narzuconej przez zaborcę germanizacji wybitnie sprzyjał niemieckojęzyczny skład ludności miast, będących na tych terenach bardziej niż gdzie indziej równocześnie centrami kulturalnymi”³.

Wnioski obu badaczek bazujących przede wszystkim na materiałach dotyczących „biografii-geografii-kultury literackiej” potwierdzi w innym kontekście historyk, socjolog czy folklorysta. Oto kilka najoczywistszych konstatacji (zdobynamy się na pewną samodzielną interpretację tabel i wykresów podanych przez autorki — wynika to głównie z faktu, że prace dotyczą całego obszaru etnicznie polskiego, a nie tylko Warmii, Prus czy Śląska): — zdaniem Zofii Florczak z Prus Królewskich (łącznie z Warmią) i Prus Książęcych pochodziło w XVI wieku 33 pisarzy (6,2% całej zbiorowos-

1 J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968, s. 338.

2 A. Mencwel, *W kręgu socjologii literatury. Antologie tekstów zagranicznych*, t. 1, Stanowiska, Warszawa 1977, s. 13.

3 E. Aleksandrowska, *Geografia*, s. 227.

ci)⁴, którzy zaznaczyli swój udział w kulturze tego okresu. Dla uzmysłowienia tego faktu podajemy za badaczką, że z Wielkopolski pochodziło 132 pisarzy (24,7⁰/₀ całej zbiorowości), z Małopolski 120 nazwisk (22,5⁰/₀), z Mazowsza 50 nazwisk (9,4⁰/₀), ze Śląska 36 nazwisk (6,7⁰/₀), z ziem ruskich Rzeczypospolitej 58 nazwisk (10,9⁰/₀), z Wielkiego Księstwa Litewskiego 29 nazwisk (5,4⁰/₀). Jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, że również Elżbieta Aleksandrowska w epoce Oświecenia umieściła Śląsk i Prusy Książęce w grupie regionów o średnim wkładzie w kulturę piśmienniczą obszarów etnicznie polskich⁵. Po prawie dwustu latach proporcje te nie uległy zasadniczym zmianom — mimo gwałtownych wydarzeń politycznych i zmiany przynależności państwowej rejony te zachowały nadal prężność kulturotwórczą o kierunku propolskim. — 13 pisarzy urodzonych w latach 1550—1575 (aż 38,7⁰/₀ zbiorowości) w różnych częściach składanych ziem pruskich wniosło największy wkład w kształtowanie się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Byli to: Jakub Fabricius, Michał Falck, Reinhold Heidenstein, Jan Kalkstein, Bartłomiej Keckermann, Szymon Krofej, Marcin Langius, Fabian Plemieński, Jerzy Przywicki (Privicki), Fabian Quadrantinus, Marcin Ruff, Franciszek Tidiceus, Andreas Velisius. Na Warmii urodził się tylko Szymon Hagenau, w Prusach Książęcych — Heidenstein, Kalkstein i Piotr Himmelreich — reszta pisarzy (29) pochodzi z województw chełmińskiego, pomorskiego i malborskiego. Piotr Goryński, Fabian Czema, Stanisław Pawłowski, Fabian Plemieński byli pochodzenia magnackiego, Marcin Krowicki, Jan Kalkstein, Jerzy Przywicki — średniozamożnego, reszta pisarzy legitymowała się pochodzeniem miejskim. Nie było w XVI wieku ani jednego pisarza z ziem pruskich pochodzenia chłopskiego. Tylko 7 pisarzy używało języka polskiego, 26 — posługiwało się łaciną (por. mapy: miejsca urodzenia pisarzy w latach 1475—1575; w latach 1475—1550; w latach 1500—1525; w latach 1525—1550; w latach 1550—1575 oraz mapy ilustrujące osiedlenia się (działania) pisarzy urodzonych w tych samych latach) — szczególnie cenne dla historyków są mapy pokazujące ośrodki oddziaływania kulturalnego i pracy w życiu pisarzy w latach 1500—1600. Problematyka ta wykracza znacznie poza interesującą nas geografii życia kulturalnego — widać z przedstawionej dynamiki chronologicznej jak rozwijały się ziemie pruskie i jak rosła ich rola na mapie kulturalnej Rzeczypospolitej. W latach 1500—1525 na tych ziemiach były tylko trzy ośrodki inspirujące poczynania w tym kierunku: dwór biskupi w Lidzbarku, dwór magnacki w Rogoźnie, drukarnia różnowiercza w Gdańsku (mapa 4/1); w latach 1525—1550 następuje wyraźna zmiana jakościowa — powstaje Uniwersytet w Królewcu (1544), także dwór książęcy, dwie drukarnie różnowiercze i duży ośrodek różnowierczy. W tym też czasie Chełmno staje się stolicą biskupią, powstaje również ośrodek różnowierczy w Toruniu. Prężność kulturotwórcza idzie w parze z wszechstronnym rozwojem gospodarczym i społecznym. W latach 1550—1575, okresie obfitującym w nazwiska pisarskie, oprócz wymienionych już ośrodków aktywizuje się Braniewo (kolegium jezuickie i oficyna wydawnicza), Lubawa (stolica biskupia), Puck i Malbork (dwory magnackie).

Zasługą Aleksandrowskiej jest ukazanie po raz pierwszy w takiej skali

4 Z. Florczak, op. cit., ss. 130 nn.

5 E. Aleksandrowska, *Geografia*, ss. 242, 278.

wkładu do kultury ogólnopolskiej tych etnicznie polskich regionów, które w okresie Oświecenia znalazły się już poza obszarem państwowym Rzeczypospolitej Obojga Narodów (przede wszystkim Śląsk i Prusy Książęce). Badaczka określa te ziemie wspólnym mianem: „zagranica etnicznie polska”, w odróżnieniu od tzw. „zagranicy cudzoziemskiej” (np. Holandia, Niemcy), oznaczającej miejsca urodzin pisarzy, a nie np. ludność polską osiadłą na tym obszarze⁶. Pisarzy urodzonych poza granicami państwa (z r. 1768) zaliczono też do grup terytorialnych Śląska i Prus Książęcych. Zagranica etnicznie polska wprowadziła ogółem w Oświeceniu 25 pisarzy (4,7⁰/₀ całej zbiorowości — Śląsk 2,6⁰/₀, Prusy Książęce 2,1⁰/₀). Z Wielkopolski pochodziło w tym czasie 141 pisarzy (25,5⁰/₀), z Małopolski 220 (41,3⁰/₀), z Litwy 109 (20,4⁰/₀), z zagranicy cudzoziemskiej 16 (3,0⁰/₀). Dzięki udziałowi środowiska gdańskiego i pastorów ewangelickich ze Śląska i Prus zwiększył się wydatnie udział mieszczan w pokoleniach „prekursorów” i „twórców” (urodzonych do r. 1709 i w latach 1730—1749). Polskie środowiska Prus i Śląska oraz nauczyciele w Szkole Rycerskiej, sprowadzeni z Torunia i Prus, mieli również w tej aktywizacji mieszczaństwa swoje znaczenie⁷.

5 prekursorów epoki Oświecenia pochodzących z zagranicy etnicznie polskiej, urodzonych w latach 1677—1709, stanowiło aż 21,8⁰/₀ ówczesnej zbiorowości pisarskiej, a Wielkopolska — 30,4⁰/₀, Małopolska 34,8⁰/₀. Jest to ciekawy przyczynek do zrozumienia ewolucji poczynań administracji pruskiej w XVIII wieku, stopniowo ograniczającej działalność polonofilską⁸.

W Królewcu kształciły się 4 pokolenia pisarzy polskich w XVIII wieku (prekursorzy Oświecenia, twórcy, działacze i „kontynuatorzy” urodzeni już w latach 1770—1789), w Gdańsku — trzy. Nie należy także zapominać o roli Braniewa, Reszla, Świętej Lipki, Barczewa, Zalewa, Nidzicy, Brodnicy, Grudziądza, Chełmna, Torunia [por. mapa 3 — ośrodki kształcenia pisarzy w kraju i zagranicy etnicznie polskiej; mapa 4 — udział regionów w kształceniu pisarzy. Liczba uczniów (miejsc uczniowskich) w województwach]. Królewiec uznajemy głównie za ośrodek pobytu dwóch pokoleń pisarzy jeszcze w Oświeceniu (prekursorów i incjatorów epoki), Gdańsk — aż 5, Toruń — 4, Chełmno — 4, Lidzbark — tylko „twórców”, urodzonych w latach 1730—1749 (por. mapę 7 — ośrodki bytów pisarzy w kraju i zagranicy etnicznie polskiej; mapę 8 — jednostkowe pobyty pisarzy w poszczególnych regionach i zagranicy etnicznie polskiej; mapę 9 — regionalny rozkład pobytów pisarzy w kraju i zagranicy etnicznie polskiej). Przez całe Oświecenie Królewiec pozostał ważnym ośrodkiem typograficznym (tylko pokolenie epigonów, rodzących się od roku 1790 nie korzystało z jego drukarni), podobnie jak Gdańsk. Swoją częściowy udział mają także: Chełmno, Toruń, Kwidzyn, Elbląg, Ełk (por. mapę 13 — ośrodki produkcji typograficznej w kraju i zagranicy etnicznie polskiej oraz mapę 15 — udział regionów i zagranicy etnicznie polskiej w produkcji typograficznej).

⁶ Ibidem, s. 220.

⁷ *Taż*, *Pisarze — Generacje*, s. 477.

⁸ „na twórczości tych pisarzy fakt przejścia przez odmienny niż w kraju system szkolny niewątpliwie zaważył, a o znacznej ich grupie działającej następnie na terenie Rzeczypospolitej lub byleż Rzeczypospolitej powiedzieć było można, że przeszedł przez szkoły zagraniczne” (E. Aleksandrowska, *Geografia*, s. 242).

Na koniec kilka refleksji natury metodologicznej, które narodzą się u każdego korzystającego z prac Zofii Florczakowej i Elżbiety Aleksandrowskiej. Brak indeksu miejscowości i imiennej listy pisarzy w drugim przypadku znacznie utrudnia korzystanie z obu cennych pozycji. Czyniąc podstawę za oświeceniowej serii *Nowego Korbuta* Aleksandrowska automatycznie pomija nazwiska z Prus Książęcych czy Warmii, których ta publikacja nie zawiera. Nie znaleźliśmy np. autora poematu *Mór w Prusiech 1709 r.* — Michała Grodzkiego (zm. po 1747 r.), widnieje natomiast w rejestrze pisarzy Prus Książęcych „urodzony przypadkiem w Królewcu M. A. Sapięha”. Przy metodzie punktującej przede wszystkim miejsce urodzenia twórcy tego typu potknięcia są jednak nieuniknione⁹.

Andrzej Staniszewski

Jan Wąsicki, *Rzesa a kraje niemieckie 1914—1949. Między unitaryzmem i federalizmem*, Poznań 1977, Wydawnictwo Poznańskie, ss. 438.

Książka Jana Wąsickiego wypełnia lukę w naszej literaturze niemcoznawczej. Wiele pozycji tej literatury poświęconych przede wszystkim problematyce polityczno-ustrojowej w latach 1871—1949 charakteryzuje się „centralistycznym” punktem widzenia: przedmiotem oglądu są raczej struktury centralne monarchii, republiki, dyktatury faszystowskiej, dwóch jakże odmiennych od siebie republik powojennych niż problematyka krajów, ich stosunek do państwa niemieckiego, którego były elementami składowymi, ich pozycja i przejawiające się w nich tendencje polityczne. Autor obiera „federalistyczne” ujęcie. Na płaszczyźnie stosunku krajów niemieckich do centralnych organów państwa przedstawia nie tylko szeroko praktykę polityczną instytucji i organizacji politycznych krajowych i centralnych, lecz także rozliczne dokumenty i projekty składające się na teorię tej praktyki, będące bądź jej inspiracją, bądź uzasadnieniem. Praca jest wielowątkowa, mimo że obraca się wokół tematu przewodniego, jakim jest geneza, przemiany, odchylenia, przyczyny i konsekwencje teorii i praktyki federalizmu w Niemczech. Takie ujęcie pozwala — jak się okazuje — znakomicie ukazać cechy charakterystyczne kolejnych form państwa niemieckiego i procesy polityczne w nich zachodzące aż po sytuację, jaka została wytworzona zwycięstwem aliantów w 1945 roku. Przy tym autor czyni miłą i merytorycznie korzystniejszą niespodziankę czytelnik-

⁹ Korekty wymagają stwierdzenia Z. Florczak (op. cit., s. 86 — przyp. 27, s. 137 — przyp. 9) iż Marcin Kromer „właściwie nie mieszkał w swojej rezydencji warmińskiej; przebywał stale w Krakowie ze względu na pełnione obowiązki przy królu”. Przeczy temu praca A. Eichhorna poświęcona przede wszystkim dwudziestoletniemu rządowi Kromera na Warmii (*Der ermiändische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst. Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 1868, Bd. 4). Z najnowszej zaś literatury por. R. Marchwiński, Wstęp do: M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego* księgi dwie. Olsztyn 1977, ss. V—LI; H. Barycz, *Kromer Marcin* w: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, t. XV/3, ss. 319—325.